

שעשועים לדורותיה

שנאת־ישראל לדורותיה

שנאת-ישראל לדורותיה

קובץ מאמרים

ערך

שמואל אלמוג

הוצאת מרכז זלמן שזר
ירושלים, תש"ם

מפרסומי מרכז זלמן שזר

**המערכת : פרופ' מנחם שטרן (יו"ר), פרופ' שמואל אטינגר, דר' ראובן בונפיל,
צבי יקותיאל, י' יוסף כהן, דר' שלמה נצר
מרכז המערכת : יצחק כהן**

**עריכה לשונית והתקנה לדפוס :
כרמית גיא ויצחק כהן**

**בחירת התמונות : ירחמיאל כהן
הכנת מפתחות : ברוריה שרף**

**הדפסה ראשונה 1980
הדפסה שנייה 1985**

כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר

ISBN 965-227-000-8

**סודר ונדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים
Printed in Israel, 1980**

תוכן העניינים

7	— הקדמה	שמואל אלמוג
11	— שנאת-ישראל ברציפותה ההיסטורית	שמואל אטינגר
העת העתיקה		
27	— שנאת-ישראל ברומא	מנחם שטרן
	— תגובתם של חכמים לשנאת-ישראל בעולם ההלניסטי-הרומי	משה דוד הר
41		
55	— אבות-הכנסיה והיהודים בחיבורים כלפי חוץ וכלפי פנים	דוד רוקח
אירופה הנוצרית		
	— שנאת-ישראל או אהבת הכנסיה: גישת האפיפיורים ליהודים	קנת סטאו
91		
113	— היהודים והשטן בתודעה הנוצרית בימי-הביניים	ראובן בונפיל
123	— המלכות, הכנסיה והיהודים באנגליה של ימי-הביניים	צפירה רוקח
	— פבלו דה סנטה מריה — שלמה הלוי — יחסו לגזרות קנ"א	מיכאל גלצר
147		
159	— 'המוות השחור' ושנאת-ישראל	מרדכי ברויאר
	— יהודים ויהדות בהגות המדינית והחברתית של ספרד במאות ה"ט"ז—י"ז	יוסף קפלן
173		
ארצות האיסלאם		
183	— שנאת היהודים במסורת האיסלאמית ובפרשנות הקוראן	חגי בן-שמאי
	— יחסי איבה ליהודים על רקע כלכלי וחברתי בח'ליפות המוסלמית במאות התשיעית והעשירית	אברהם גרוסמן
193		
211	— עלילות-דם באימפריה העות'מאנית במאות ה"ט"ו—י"ט	יעקב ברנאי

	שלום בר-אשר	— היחסים החברתיים בין יהודים לבין סביבתם — פרק
217		בתולדות יהודי מרוקו במאה ה-18
	יהושע פורת	— אידיאולוגיה אנטי-ציונית ואנטי-יהודית בחברה הלא-יהודית
237		מית הערבית בארץ-ישראל
247		— לאנטישמיות הערבית מחדש

שורשי האנטישמיות המודרנית

263	משה צימרמן	— מרדיקליות לאנטישמית
	יעקב כ"ץ	— שלב ההכנה לתנועה האנטישמית המודרנית (1873—1879)
279		(1879)
291	ירחמיאל כהן	— משפט דרייפוס והיהודים
309	אריה גרטנר	— דמותה של האנטישמית בארה"ב

בסימון השואה

323	חיים אבני	— אנטישמיות ממלכתית בארגנטינה ?
343	נחנאל קצבורג	— רעיון ומעשה באנטישמיות בהונגריה (1920—1943)
353	ישראל גוטמן	— לאופיה של שנאת-יהודים בנוסח נאצי
389	יהודה באואר	— האנטישמיות כמערכ אירופה

393	מפתחות
411	המשתתפים בקובץ זה

לוחות א—ח אחרי עמוד 24
לוחות ט—טז אחרי עמוד 192

הקדמה

הבא לדון בשנאת-ישראל מאז שחר ההיסטוריה ועד ימינו, מסמך בהעלם אחד תופעות שונות ורחוקות זו מזו, ולפיכך אינו פטור מלעמוד על שאלת רציפותה של שנאת-ישראל.

האומנם ניתן למצוא מכנה-משותף בין שנאת-ישראל הקדומה, כגון זו המופיעה במגילת-אסתר ('ויבקש הזמן להשמיד את כל היהודים', ג ו') לבין המאבק של הכנסיה הנוצרית נגד היהודים? האם מותר להסמך את הגילויים הללו למעמדם הנחות של היהודים תחת שלטון האיסלאם? ובעיקר — האם ניתן לקשור את כל אלה עם האנטישמיות המודרנית ובמיוחד עם השמדת היהודים באירופה הנאצית? יש שתי גישות קוטביות אל הנושא הסבוך כל כך של רציפות השנאה ליהודים. הגישה האחת היא זו שנתגבשה בתפיסה המסורתית היהודית, דהיינו 'כל האומות שונאין את ישראל' (בראשית רבה סג ז). הגישה האחרת מגסה לראות כל תופעה ספציפית בתוך ההקשר ההיסטורי שלה או אף להעמיד זו מול זו — כפי שעושה סאלו בארון — את שנאת-ישראל ואהבת-ישראל כשני ציריה של ההיסטוריה היהודית.¹ משל למה הדבר דומה בעיניו? ליחסיה החוץ של מדינה אחת עם חברותיה. בנוגע שבעולם, יחסים עם מדינה פלוגנית מצטיינים פעם בידירות ופעם באיבה, אלא שיחסיה חוץ מבוססים בדרך-כלל על קשרים עם מדינות רבות, ואפשר, מן הסתם, לאזן איבה כאן עם ידידות שם וחזר חלילה. ברור שזאת תמונה ורודה מדי, כי בלא-משים עולה ממנה שוויון-לכאורה בין אהבת-ישראל לשנאת-ישראל. לכך מתלווה גם השאלה בדבר קדמותה של שנאת-ישראל. רבים רואים בשנאת-ישראל תופעת-לוואי קבועה לתולדות ישראל. ז'יל איזק, בספרו על שורשי האנטישמיות, מונה רשימה ארוכה של מחברים — יהודים ולא-יהודים, שונאי-ישראל ואוהבי-ישראל — הגורסים כך. הוא עצמו טוען, לעומת זאת, שאינה דומה

Salo W. Baron, *World Dimensions of Jewish History*; in: Simon Dubnow, 1
The Man and his Work, ed. Aaron Steinberg, Paris 1963, p. 36.

הקדמה

שנאת-ישראל של הכנסייה הנוצרית לזו של העולם העתיק, אף-על-פי שהכנסייה עצמה גם היא משתמשת בירושת האלילות שנפלה לידיה.² משמע, שני מיני שנאת-ישראל חברו יחדיו, ומכאן ואילך שוב אין להפריד ביניהם, כי נדבך אחד נבנה על-גבי משנהו. כך נוצרה, איפוא, רציפותה של התודעה האנטישמית, אפילו יש מעיקרו של דבר שוני מהותי בנסיבות ההיסטוריות ובסיבות לפריחתה של שנאת-ישראל. (ועל כך ראה להלן מאמרו של ש' אטינגר).

למראית-עין קשה לעיתים להפריד בין רציפותה של התודעה האנטישמית לבין נצח האנטישמיות, כביכול. הוזה אומר, כאילו יש בהיזקקות למסורת העתיקה של שנאת-ישראל משום הוכחה שאכן ימיה כימי עולם, שלא פסקה ולא תיפסק כנראה לעולם. ברם הפרדה כזאת הכרחית היא לצורך ההבנה ההיסטורית ובלעדיה אנו נידונים לדשדש בתוך הסבך של האשמות והאשמות-נגד, שאין ממנו מוצא.

כבר אחד-העם במאמרו 'חצי נחמה' ניסה להפריך את הטענה הידועה, הנשמעת מפי שונאי-ישראל: 'אחר שכל העולם שונאים את היהודים, וכי אפשר לאמור, שכל העולם חייבים והיהודים זכאים?' כנגד הדגמקה ההגיונית, כביכול, של האנטישמיות, שהיהודים עצמם אשמים בשנאה כלפיהם, מושמעת גם הנעמיה המסורתית הטרענת שהיהדות היא בבחינת 'הכבשה העומדת בין שבעים זאבים' (תנחומא תולדות ה). לתפיסה זו נמצאים מדי פעם מצודים מדרניים, כג'ורג' סטיינר, למשל, הרואה בשנאה את הנקמה ביהודים על הבשורה שהביאו לעולם — אמונת הייחוד, הנצרות הקדומה והמשיחית הסוציאלית.³

הקובץ שלפנינו אינו מתיימר למצוא את התשובה המוסמכת לשנאת-ישראל בכל הזמנים, אלא לעקוב אחר גלגוליה בנסיבות שונות ומשתנות. יחד-עם-זאת, ראוי לשים לב אל המשקע ההיסטורי שהצטבר מימים קדומים ונתן את אותותיו במערכת היחסים שבין האומות לישראל ואין צריך לאמור — גם ביחסים של היהודים עם שכניהם.

קובץ זה מבוסס על הרצאות וסימפוזיונים, שהושמעו בכנס השנתי, תשל"ח, של מרכז זלמן שזר, להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית. אין זה חיבור שיטתי, כי אם אוסף של דברי עיון ומחקר, משל מחברים רבים שיד להם בתחומים שונים, ואין למצוא בהם לא מגמה אחת ולא שיטה אחידה. אומנם רוכז כאן רוב החומר שנדון בכנס עצמו, אך לעיתים צריך היה, מסיבות שונות, לוותר על הרצאה שהושמעה בו. המאמרים הותקנו לפירסום בעקבות ההרצאות, ויש מי שהרחיבו

Jules Isaac, *Genèse de l'Antisemitisme*, essai historique, Paris 1956, pp. 29-35, 327.

George Steiner, *In Bluebirds' Castle, Some Notes Towards the Re-definition of Culture* (1971) London & Boston 1978, pp. 36-40.

הקדמה

את היריעה ואף הוסיפו הערות ומראי-מקומות וכיו"ב; הכל לפי ראות עיניו של המחבר.

מארגני הכנס השתדלו לכלול בתוכנית את כל תולדות ישראל — במזרח העתיק ובימי-הביניים, בעולם הנצרי ובמדינות האיסלאם, וכמובן בעת-החדשה — וברוב המקרים אף הקיפו את הנשאים העיקריים השייכים לעניין. חידעם-זה לא ייפלא, אם הקורא יעמוד מדי פעם על חסרונו של נרשא, השייך לדעתו לתחום הגדון, או אם ימצא ששיווי-המשקל בין הנשאים שגדונו אינו עולה יפה. מאידך גיסא, יש יתרון בשיטה זו, שכן היא מרכזת במקום אחד את פרי עבודתם של חוקרים שעיסוקם הרגיל בתחומים מרוחקים זה מזה, וכך היא מאפשרת להקיף יריעה רחבה בקובץ אחד. המגע שבין המרצים לקהל והוויכוחים שהתעוררו בעת הכנס, אף הם נותנים בוודאי את אותותיהם בדפי הספר. המימד של עימות ושל שקלא וטריא בכנס רב-משתתפים, חזקה עליו שהוא מוסיף קורטוב של לחלוחית ומרבה עניין. מה שנאמר כבר על רבגוניותו של התומר המובא בספר זה יפה גם לעניין התלוקה לפרקים. אעפ"י שהחיבורים מופיעים בדרך-כלל בסדר כרונולוגי ולא עפ"י חלוקה גיאוגרפית, אי-אפשר היה להתעלם מן ההבדלים שבין אירופה הנוצרית לארצות האיסלאם. לפיכך יוחד פרק בפני עצמו לשנאת-ישראל במזרח והוא כולל גם את החברה המוסלמית המסורתית וגם את התגובה הערבית על הציונות ומדינת-ישראל. ולבסוף עניין של מינוח. המונח אנטישמיות מיוחס לוילהלם מאר, שזכה כאן למונוגרפיה משל משה צימרמן. השימוש במונח זה נעשה עד מהרה רווח כל כך, ששוב אין הוא חל על סוג מסוים של שנאת-ישראל גרידא, כגון האנטישמיות הגזענית, או אף על האנטישמיות המודרנית כולה. להיפך, מקובל כיום לכנות בשם אנטישמיות את כל התופעות של שנאת-ישראל בלי להבחין בין מוקדם ומאוחר. לפיכך נהגנו אף אנו כמקובל: אעפ"י שיש כאן אבק של אנכרוניזם, לא הקפדנו ליחד את המונח אנטישמיות לתקופה החדשה בלבד, כי אם נוקקנו לו כשם-נרדף לשנאת-ישראל בכללה, כל אימת שהשימוש בו נראה הולם יותר את לשון ימינו.

שמואל אלמגור

שנאת-ישראל ברציפותה ההיסטורית

אין ספק שאחרי מלחמת-העולם השנייה ולאחר השואה הגוראה של העם היהודי החלו להתפתח גישות חדשות לתופעה המכונה בשם אנטישמיות. נוכח נסיונה של גרמניה הנציונל-סוציאליסטית להגשים תיאוריה אבסטרקטית של 'מלחמה ביהדות' במציאות פוליטית וחברתית של ימי המלחמה על דרך השמדה של מיליונים ללא אבחנה ובניגוד לצרכים מדיניים ואף צבאיים ריאליים, זועזעו יסודות תודעת עולמם של יהודים ושל לא-יהודים רבים. ניסיון היסטורי זה שימש, ללא ספק, נקודת-מפנה בדיון מחודש באנטישמיות, בשורשיה ובגילוייה, ובבעיית רציפותה לאורך הדורות. למרות עוצמת הפגיעות ביהודים לפני מלחמת-העולם השנייה, עדיין התייחסו אז לאנטישמיות כאל תופעה שולית או משנית, אמצעי תעמולתי בעיקרו, ופרט לחוגים ציוניים לא הוקדשה לה תשומת-לב מרובה, ודאי לא בקרב חוקרים והוגי-דעות. גם הנסיונות להסביר את האנטישמיות, שנעשו לפני השואה, עסקו רובם בגילוייה הבודדים ודנו לרוב בסיטואציות היסטוריות מיוחדות (רדיפות מצד השלטון או התפרצויות של פרעות), כשהדגש מושם על בחינת מצבם של יהודים בתקופה כל-שהיא, על ניתוח התנאים המדיניים או הכלכליים-חברתיים בארץ מסוימת וכד'. תחת רושם השואה נתרבו הנסיונות של פסיכולוגים, סוציולוגים והיסטוריונים לראות את שנאת-ישראל כתופעה בעלת משמעות כללית, דאצל אחדים מן החוקרים אף כבעלת משמעות אוניברסלית. ומכאן אך צעד אחד לבעיה מרכזית — ושמא אף מכרעת להבנת מהותה של האנטישמיות — בעיית רציפותה ההיסטורית. האם שנאת היהודים והיהדות ודחייתם, זו המכונה החל מן הרבע האחרון של המאה הי"ט בשם אנטישמיות, היא תופעה אחת בכל הדורות, על כל גילוייה, או שמא היא כינוי משותף לכלל התופעות החברתיות, המדיניות והפסיכולוגיות, שתועמלנים מצד אחד וחוקרים מצד אחר מצאו להן כותרת משותפת, שנקלטה באוזנם של הקוראים, מתוך נוחות טרמינולוגית או אידיאולוגית?

לשם בחינה ראויה של בעיה זו, חשוב לציין שמצא הדיון מיד עם סיום מלחמת-העולם השנייה, כשנתגלו ממדי השואה, היה בעיקרו אמוציונלי ונבע מן הצורך

בחסבוֹן־נפש. בזה הוא היה דומה להלך־הרוחות אחרי מלחמת־העולם הראשונה, כאשר דעת־הקהל בעולם נודעוזה מהטבת הגורא של מיליונים, שלאחר המעשה נראה היה מנוגד לכל מוסר והיגיון. כאן כן עתה נתרבה מספרם של אלה שהחלו מחפשים במי האשם ומי גרש באחריות. שאלת האשמה הפכה לשאלה מרכזית. בשל כך החלו לבחון במיוחד את תכונות אופיים הלאומי של הגרמנים — היוזמים והמתכננים של רצח העם היהודי — להתחקות על מורשתם ההיסטורית ולראות מעקדת־ראות זו את היחסים בינם לבין היהודים לאורך הדורות. ברוח זו אף נבחנו תולדותיהם ותרבותם של עמי מזרח אירופה ומרכזה, אלה שבטריטוריות שלהם התנהל הרצח ושלהם היו מחשובי מבצעיו — האוקראינים, הליטאים, הרומנים, הקראטים וההונגרים. לא עבר זמן מרובה והחלו להישמע קולות כאילו אשמתם של הנרצחים אינה נופלת מזו של הרוצחים; מכל מקום, אף הם, כביכול, שותפים לשואה. הנחתם המרכזית של אלה היתה שחלק גדול של האשמה נופל על היהודים עצמם וביחוד על מנהיגיהם שמלפני השואה, שלא הבינו את המפה הפוליטית של זמנם וראו באנטישמיות גורם מסייע לליכוד היהודי, ולכן, במובן מסוים, כעין בעלת־ברית למגמותיהם. ביחוד אשמים ראשי היהודים תחת השלטון הנאצי — היידנ־ראטים — שנתנו יד לרודפים ושיתפו פעולה עמם בשלבים שונים של הדיכוי ואף של ההשמדה: בתוכניות לרישום היהודים, בריכוזם ובגירושם למחנות־ההשמדה. אולם עצם העיסוק בסוגיית האשמה הביא את החוקרים לבחון את השואה בפרספקטיבה היסטורית רחבה יותר: הם החלו לחפש את שורשיה ההיסטוריים, את קשריה עם האנטישמיות בתקופה קודמת, ומכאן הגיעו לבחינת שנאת־ישראל לצורותיה, על גילוייה השונים.

אפשר לומר, שתחת רושם השואה נתגבשו שלוש גישות בחקר סיבות האנטישמיות. האחת טענה שכל עניין היחסים בין הלא־יהודים ליהודים, בין אומות הרוב לבין המיעוט היהודי שחי בקרבן, אינו בעיה ריאלית, כי אם הטעיה מכוונת של תועמלנים המנצלים אותה למטרותיהם — הטעיה פסיכולוגית, חברתית או מדינית. הללו גורסים שמעולם לא היתה בעיית יהודים ממשית, אף לא בגרמניה, ולכן לא היה קיים אנטגוניזם של ממש בין לא־יהודים ליהודים. האנטישמיות באה, לדעתם, כתוצאה מניצול דעות־קדומות היסטוריות ומהכוונת מרירות הציבור כלפי אויב מדומה. כך נוצרה סטיה (אברציה), שעיוותה השקפות יחסים כאחד. גישה זו בולטת במיוחד בספרה של אווה רייכמן.¹ אין ספק שהאפולוגטיקה והנוסטלגיה, הרצון להגן על תחלים היפה של חיי השיתוף בין הגרמנים והיהודים, מילאו תפקיד מרכזי בגירוש תפיסה זו.

Eva G. Reichmann, Hostages of Civilization: The Social Sources of 1
National-Socialist Anti-Semitism, London 1950

גישה אחרת בולטת בספרה של חנה ארנדט,² אשר מטילה הלק ניכר של האשמה בצמיחת האנטישמיות, ואפילו בהשמדת היהודים, על היהודים עצמם, על מנהיגיהם, על התנהגותם ועל דרכי פעולתם. משלב מסוים בתולדותיה של אירופה בעת-החדשה חדלו היהודים למלא פונקציה חברתית משמעותית ורק הפיקו טובת-הנאה מעושרם וממעמדם. בכך נוצר ניגוד ריאלי בין היהודים לבין כל יתר מעמדות החברה, שזיהו את המדינה עם היהודים. ללא עיוורונם של היהודים, שלא הבינו את יסודות ההתפתחות החברתית, לא היתה האנטישמיות לובשת את הצורות שלבשה; ויתירה מזו—השואה לא היתה מתרחשת בממדים ובצורה שנתרחשה, אלמלא השתלבו מנהיגי היהודים מרצון במערכות אויביהם. בלי להיכנס לדיון מפורט בטיעוניה של חנה ארנדט (ובעלי גישה דומה) על שני שלביהם—זה העוסק במקורות האנטישמיות (בספרה על שורשי הטוטליטריות) וזה העוסק בשואה (והדן במשפט אייכמן)³—אפשר לומר שטיעוניה מושפעים מיסודות מחשבתיים שהיו נפוצים בחברה הגרמנית (ובמידה לא-מבוטלת אף מן הגישה האנטישמית ואפילו זו הנאצית). הרי טיעונם של האנטישמיים בכל הדורות היה, ששנאה ליהודים קיימת בתקופות שונות ובעמים רבים, ומכאן שהסיבה לכך בעיקרה איננה מעוגנת בתנאי הזמן והחברה שבהם חיו היהודים, אלא ביהודים עצמם. אין בכך משום חידוש רב, שכן חוקרי האנטישמיות קיבלו ביסודו של דבר את דפוסי הגישה של החברה הלא-יהודית, ובין היתר את הדימוי של היהודי כפי שהצטייר בעיני אותה חברה. אומנם אצל יהודים רבים גרמה השואה לשינוי ערכים ולגישה עצמאית יותר, אך מיפנה כזה לא קרה לחנה ארנדט, ומה שמיחד אותה מן החוקרים האחרים הוא הקיצוניות של השימוש בסטיריאוטיפ היהודי השלילי.

גישה אחרת, שהיתה מנוגדת באורח קוטבי לשתי הראשונות, היא זו של מורי ורבי הדגול, פרופ' בן-ציון דינור ז"ל, שהוצגה במאמרו 'גלויות וחורבנות', שנכתב תחת הרושם המידי של השואה, עוד בעצם מהלכה. לדעתו, אין חידוש של ממש בשואה, שכן שנאת יהודים והשמדתם הן תופעה של קבע בתולדות ישראל ובתולדות העמים. הוכחה לכך צריכה לשמש שקיעת היהודים בעולם ההלניסטי והרומי, יהודים שקנו מיליונים רבים ובמעבר לימי-הביניים נעלמו, ומסתבר שהשומדו, אם כי אין לנו עדות מפורשת על כך. תהליך, שדובנוב מכנה בשם הציורי: העברת המרכזים היהודיים מאזור אחד למשנהו, הוא למעשה, לדעתו של דינור, השמדה, חורבן והרס הקיום היהודי במקום הישן. כך היה כאמור, בעולם

2. Hanna Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, N.Y. 1956

3. *idem.*, *Eichmann in Jerusalem*, N.Y. 1963

4. כנסת, ח', תש"ד, עמ' 46–60. עתה גם באוסף מחקרי, 'דורות ורשומות', ירושלים 1978, עמ' 175–192.

